

tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 5 4 ● 2006

De vegetatie

De leemkuilen op de Gooise heide zijn historische landschapselementen met een rijke vegetatie. Alleen een goed beheer kan deze rijkdom behouden.

● Echt duizendguldenkruid. Foto: Fons van Laar.

Ontstaan

Om met een open deur te beginnen: leemkuilen zijn kuilen die gegraven zijn om leem te winnen. Op de vraag: 'wanneer zijn ze gegraven?', weet ik, ondanks ijverig snuffelen, nog steeds het antwoord niet en u zult genoeg moeten nemen met de veronderstelling dat ze nog niet heel oud zijn. De heer E. Frater Smid schrijft er in het blad *Vrienden van het Gooi* in 1982 het volgende over:

'Na de laatste IJstijd brak een periode aan van ontwikkeling van bos. In dat bos komen wij de eerste mens tegen. Hij is een jager en leidt als zodanig een zwervend

bestaan. Als hij dan tenslotte het zwerven moe wordt, wordt hij boer en als boer gaat hij voor het eerst het landschap beïnvloeden. Hij moet plaats maken voor zijn akkers en weiden en daarvoor kapt hij bossen. Op de kapvlakten ontstaan nu vanzelf hei en wei en het is hier dat de mens zijn eerste permanente woonstee bouwt. Daarvoor delft hij leem uit de grond want met dat leem kan hij zijn deel en zijn stal een gedegen vloer geven. Bovendien kan hij het waarschijnlijk ook gebruiken voor metselwerk en andere doeleinden'.

Boeren zijn dus verantwoordelijk voor het ontstaan van de Gooise leemkuilen. De leem waar het om ging, was vroeger voor de gebrui-

ker van de hei makkelijk te vinden. De afscheiding tussen zand en leem kan soms met een liniaal worden aangegeven, zo scherp zichtbaar. Op het zand groeide en groeit de hei en op de leem een heel andere vegetatie, maar geen hei. In het Gooi is leem vooral gebruikt voor de vloeren van boerderij en voor erfverharding. Niet om, zoals op veel andere plaatsen, hele hutten, schuren en zelfs woningen en tempels van te bouwen.

'Onze' leem is afkomstig uit Scandinavië en is afgezet onder het landijs dat ook een deel van de Gooise gronden langdurig bedekte. De enorme gletsjers brachten het naar ons land en de restanten van

van leemkuilen in het Gooi

● Stijve ogentroost. Foto Fons van Laar.

deze afzettingen zijn nu de unieke leemkuilen. De afzettingen dateren uit het Saalien of de Riss-ijstijd. De kuilen liggen op het hoogste deel van de stuwwal van Huizen/Laren en de leem is afgezet in de Grote IJstijd. Leem, keileem, is een samenvoegsel van fijngeveven steen. Klei, silt en zand zijn de bestanddelen. De gelige kleur ontstaat door het gehalte aan ijzerdioxide.

Leem is op meerdere plaatsen te vinden in het Gooi. Op de Westerheide nabij Hilversum liggen een paar plaatsen die nu totaal overgroeid zijn en waar geen enkele plant nog aan leem doet denken. Oostelijk van Hilversum ligt een 'Leeuwenkuil', wat waarschijnlijk een verbastering van 'leemkuil' is.

Vegetatie

De leemkuilen die er toe doen met goeddeels nog de daarbij behorende vegetatie van soortenrijke graslanden zijn te vinden op de Blaricummer- en Tafelbergheide. Deze kuilen liggen zo te zien volkomen willekeurig verspreid in de

hei en vallen nauwelijks op. Het verbazende is dat ze allemaal verschillend van vorm en van vegetatie zijn.

Victor Westhoff schreef in 1966 in de Levende Natuur over zijn jeugderinneringen in het Gooi: *'De volgende opwindende ontdekkingen waren de vreemde planten in de leemkuilen op de droge heide bij Blaricum. Op de 'grazige' maar in feite slechts door konijnen beweede hellingen van die, toen*

nog maar weinig bezochte, leemkuilen ontdekte ik bochtige klaver, kruisdistel, scherpe fijnstraal, geelhartje, fraai duizendguldenkruid, zeegroene zegge, echt walstro, kleine bevernel, duinriet, allemaal soorten die verder in het Gooi ontbraken, samen met andere die ik al kende en die dus minder kieskeurig waren, zoals akkerhoornbloem, thijm, vleugeltjesbloem, rozenkransje en brunel. Het was de eer-

ste keer dat ik bewust een plantengemeenschap zag. Maar toen ik veel later, besepte dat hier een hoogst interessante vegetatiegradiënt te bestuderen viel met een zg 'zoomvegetatie' die hier geen zoomvegetatie was, was het al te laat. Van de bijzondere plantengroei van deze leemkuilen is, voor zo ver ik heb kunnen nagaan, niets meer over: ze zijn door 'recreanten' volledig kaal getrapt'.

Westhoff heeft het eerste deel vermoedelijk circa 1940 beleefd en het laatste, sombere stuk, halfweg de jaren zestig. Gelukkig was hij met dit laatste stuk te zwartkijkerig. Alle door hem genoemde planten komen nog steeds voor, al is het voor sommige soorten wel op het randje van uitsterven. In Wilde Planten van dezelfde Westhoff e.a. (deel 3, p. 85, uitgave Natuurmonumenten) wordt de floristische rijkdom van deze leemkuilen verklaard: *'De fraaiste leemkuilen in droge heide bevinden zich thans in het Gooi Natuurreserveaat. Op de hellingen van deze verlaten leemgroeven hebben zich hoogst interessante begroeiingen ontwikkeld, enerzijds te danken aan de grote variatie in*

Op het zand groeit de hei en op de leem een heel andere vegetatie, maar geen hei

hellinghoek en helling, anderzijds aan de dominantie van droge, zure, voedselarme heidegrond over lager gelegen, vochthoudende, humeuze, kalkhoudende leemgrond'.

Daarmee zijn de onderlinge verschillen tussen de diverse leemkuilen en de veranderingen van jaar tot jaar van de vegetatie nog niet verklaard. Het rozenkransje (*Antennaria dioica*) groeit sinds ►

- Tabel. Overzicht van de meest kenmerkende hogere planten die voorkomen in de leemkuilen in het Goois Natuurreservaat met een aanduiding van hun voorkomen ter plaatse in vier categorieën. Grassen, biezen, mossen en zwammen zijn niet opgenomen. De aangegeven aanduidingen betreffende het voorkomen zijn arbitrair. Ook wisselen de aantallen van sommige soorten soms in één jaar, soms over langere periodes, vrij sterk.

● Eén van de leemkuilen. Foto: Fons van Laar.

soort	voorkomen	opmerkingen
zeegroene zegge	zeldzaam	
wilde asperge	zeer zeldzaam	dit jaar 2 exemplaren
schapenzuring	algemeen	
grasmuur	vrij zeldzaam	
akkerhoornbloem	vrij zeldzaam	
hondsviooltje	vrij zeldzaam	
sint janskruid	algemeen	
zachte ooievaarsbek	algemeen	
geelhartje	zeldzaam	afnemend
gewone vleugeltjesbloem	vrij zeldzaam	afnemend
kruisdistel	vrij zeldzaam	
kleine bevernel	algemeen	
wilde peen	zeer zeldzaam	
tormentil	vrij zeldzaam	
egelantier	vrij zeldzaam	
bochtige klaver	vrij zeldzaam	
gewone rolklaver	algemeen	
tijmereprijs	vrij zeldzaam	
stijve ogentroost	zeldzaam	
hengel	vrij zeldzaam	
grote tijm	algemeen	
smalle weegbree	algemeen	
echt duizendguldenkruid	zeer zeldzaam	
grasklokje	zeldzaam	
echt walstro	vrij zeldzaam	
rozenkransje	zeer zeldzaam	
jacobskruid	algemeen	toenemend
gekroesde melkdistel	zeer zeldzaam	
muizenoor	algemeen	

onheugelijke tijden op twee verschillende plaatsen in maar één kuil. De aantallen wisselden jaarlijks maar overschrijden zelden de vijftig stuks. De laatste jaren is de soort niet meer tot bloei gekomen omdat de konijnen ze opeten. Vraag is dan; moet je de konijnen weghalen, de twee plaatsen beschermen in de bloeiperiode of wachten op betere tijden? Maar niemand weet hoe oud de plant kan worden en hoe lang het zaad goed blijft. Kleine proefjes met uitzaaien op vergelijkbare plaatsen of zaaien in de kas slaagden nooit. Waarom niet? En waarom is de scherpe fijnstraal (*Erigeron acris*) verdwenen? En hoe kan zo maar opeens in 1995 het prachtige duizendguldenkruid (*Centaurium erythraea*) in een toen nog niet beschermd deel van een kuil weer tevoorschijn komen en sindsdien blijven? Waarom groeien kruisdistel (*Eryngium campestre*) en bochtige klaver (*Trifolium medium*) maar in één enkele kuil? Waarom staan de gewone vleugeltjesbloem (*Polygalaceae vulgaris*), het geelhartje (*Linum catharticum*) en het hondsviooltje (*Viola canina*) wel op meerdere plaatsen en kuilen? En

waarom groeit het prachtige bosaardbeitje (*Rosa vesca*) in geen enkele leemkuil maar wel op leemhoudend zand op een paar honderd meter van een leemkuil? Er groeit en leeft nog veel meer in de leemkuilen: mossen, grassen, biezen, distels, rozen, meidoorn, zeggensoorten, korstmossen en nog veel meer 'gewone' planten. De tabel biedt een overzicht van het voorkomen van de belangrijkste hogere planten.

Bedreigingen en beheer

Tot de zestiger jaren waren de groeven vrijwel ongestoord, maar met de opkomst van de recreatie

droegen flink bij aan het langzaam teloor gaan van deze prachtige en zeldzame plantengemeenschappen.

Gelukkig zag de eigenaar en beheerder van het gebied, de stichting Goois Natuurreservaat (GNR), de dreigende verloedering van de kuilen. Eerst rond de belangrijkste kuilen of delen ervan en later ook om de overige groeven, werden afrasteringen geplaatst met een verklarend bordje dat dit was om de vegetatie te beschermen. En het hielp. Natuurlijk waren er nog wel overtredingen maar het probleem was grotendeels bedwongen. De plantengroei herstelde zich lang-

De onderlinge verschillen tussen de diverse leemkuilen en de veranderingen van jaar tot jaar van de vegetatie zijn nog niet verklaard

werd dat anders. Het sleetje rijden in de winter was nog het minst schadelijk, maar de toenemende aantallen ruiters pleegden flinke aanslagen op de kwetsbare vegetatie. Ook spelende kinderen (verjaardagspartijtjes), gravende honden, kampvuur stokende jeugd, crossfietsers en liefdespaartjes

zaam, tot een nieuw probleem zich voordeed. Verruiging werd de nieuwe bedreiging voor de kwetsbare vegetatie. Vrijwilligers trachtten iets aan de bestrijding van met name Amerikaanse vogelkers, braam, duinriet en vliegden te doen, maar afdoende was dit niet. Gelukkig werd in de jaren negentig

● Vleugeltjesbloem. Foto: Fons van Laar.

een kudde Drentse heideschapen geïntroduceerd en de afrasteringen werden in de wintermaanden open-gemaakt. Een deel van de verruiging kon zo worden tegengegaan en de rest werd door het GNR en vooral door vrijwilligers gedaan. Later namen ook runderen aan deze begrazing deel. Van oudsher leefden plaatselijk ook wilde konijnen en hazen in de kuilen en ook deze droegen bij aan het tegengaan van de verruiging. Verschillende grazers zorgen voor diversiteit van de begrazing en daarmee van de vegetatie. Daarmee is niet alle gevaar weggenomen. In een paar kuilen hebben konijnen het zo naar de zin gekregen, dat ze wat al te enthousiast aan het begrazen zijn. Ze leven daar, onbereikbaar voor myxomatose of andere besmettelijke ziekten, nu in te grote aantallen. Een deel van de planten waar het om gaat krijgt daardoor geen enkele kans om tot bloei, laat staan tot zaadvorming te komen. Het rozenkransje is het meest sprekende voorbeeld. Wegvangen en verplaatsen van konijnen is hier een mogelijkheid, temeer omdat in andere gebieden de stand van het konijn gedecimeerd is.

De laatste bedreiging is plaatselijk en door mij niet goed te verklaren. Op een leemhoudend heuveltje naast een kuil groeiden tot voor een tiental jaren grote aantallen vleugeltjesbloemen (*Polygala vulgaris*) in de drie kleuren die deze plant kent: wit, roze en blauw. Maar heel langzaam liepen de aantallen terug en nu vind ik er jaarlijks nog maar enkele, weinig florissante, exemplaren. Een mogelijke verklaring is dat het heuveltje voornamelijk uit zand bestaat, opzij gezet door de leemdelvers van weleer en verdwijnt de plant nu door het opraken van noodzakelijke voedselbestanddelen. Mogelijk is dat ook een verklaring voor het gegeven dat andere soorten in de loop van de jaren verdwenen zijn of sterk teruggelopen. Het dwergvlas heb ik nooit gezien, kattedoorn (*Ononis spinosa*) kwam begin jaren zeventig in één kuil voor met 3 exemplaren. Daarna niet meer tot er circa 1985 één plant gedurende een paar jaar verscheen, maar daarna weer verdween. Wilde peen is ook zo'n raadsel. Sinds 1960 heb ik jaarlijks nooit meer dan drie planten gevonden en nu al jarenlang nog maar ééntje. Hoe kan zoiets?

Overall in de natuur verdwijnen plantensoorten en komen er nieuwe soorten voor in de plaats. Het heeft te maken met veranderende omstandigheden. Soorten verdwijnen als het te warm of te koud wordt. Als het te hard waait of als bepaalde voedselstoffen verminderen. Als er te veel begraasd wordt of juist niet genoeg of op een verkeerde manier. Deze processen spelen uiteraard ook in de leemgroeves en de vraag is hoe en of je wat aan deze gang van zaken kunt of wilt veranderen.

Kan de huidige bescherming voldoende garantie geven voor het voortbestaan van al het moois in de Gooise leemkuilen? Het wordt tijd dat deskundigen de kuilen weer eens goed onder de loep nemen en enige jaren volgen, om zo tot een optimaal beheer te komen. Het huidige beheer lijkt goed te voldoen, maar alles wat goed is kan mogelijk beter en het beste is maar amper goed genoeg voor deze Gooise parels.

Gerrit Jaspers,
Patrijzenhof 68,
3755 ET Eemnes.
g.jaspers@wxs.nl